

LESBRIEF 2: GRENZEN AAN GEWELD

Geloof en geweld - in de media en in maatschappelijke discussies wordt religie steeds vaker geassocieerd met geweld en intolerantie. Voor veel mensen staat 'religie' gelijk aan onderdrukking, discriminatie en heilige oorlog. Berichten en beelden over extremistische vormen van religie bevestigen bijna dagelijks dit negatieve imago. Voor religies, en zeker ook voor het christendom en het Jodendom, vormt deze ontwikkeling een enorme uitdaging. Hoe moet je als gelovige op de associatie van geloof en geweld reageren?

Het gesprek over de relatie tussen geloof en geweld wordt op verschillende plaatsen en tussen verschillende groepen gevoerd: uiteraard in de media, maar ook in verschillende platforms voor interreligieuze ontmoeting. Zo publiceerde de Raad van Kerken in Nederland enkele jaren geleden een brochure over de visie van verschillende religie op oorlog.¹

Waarom dit thema op de Dag van het Jodendom?

Zoals gezegd: de thematiek 'geloof en geweld' is een zaak voor alle religies. Voor de Joods-christelijke dialoog is het bovendien om de volgende redenen relevant:

- Voor Joden en christenen is de Bijbel het fundament van hun geloof. Veel teksten uit Tenach/Oude Testament gaan over de omgang met de ander. Hoe gaan Joden en christenen met deze teksten om?
- Ondanks dit gemeenschappelijke fundament leeft bij veel christenen nog steeds het beeld van het vredelievende en universele Nieuwe Testament tegenover het gewelddadige en particularistische Oude Testament. Het blijft nodig dit beeld bij te stellen.
- In de maatschappelijke discussie over religieus geïnspireerd geweld gaat het vooral over fundamentalistische vormen van de islam. Vaak wordt zelfs de islam met deze stromingen vereenzelvigd. Jodendom en christendom worden nogal eens genoemd als vergelijkingsmateriaal. Soms positief: het hedendaagse Jodendom en christendom zijn dan voorbeelden van vreedzame, 'verlichte' vormen van religie. Soms negatief: er wordt juist gewezen op het feit dat ook christendom en Jodendom gewelddadige tendensen kennen. Het zou voor christenen en Joden interessant zijn deze beide beelden op hun religies samen te onderzoeken.
- Joden en christenen maken tegelijk deel uit van dezelfde samenleving. Wat in de maatschappij gebeurt, raakt hen beiden. Het is de moeite waard hierover in gesprek te raken.

---

¹ <http://www.raadvankerken.nl/fman/2309.pdf>

Doel van deze lesbrief

Deze lesbrief is bedoeld als handreiking om in parochies en (oecumenische) gesprekskringen het gesprek over het thema 'religie en geweld' te initiëren c.q. te begeleiden. Doel is om tot een open gedachtewisseling over dit thema te komen. Het gaat in deze lesbrief dus niet over concrete politieke conflicten die op dit moment in onze wereld spelen, maar om de vraag hoe we als religieuze mensen met geweld en gewelddadige tendensen in maatschappij en onze eigen godsdienst kunnen omgaan. Bij deze vragen vormen ervaringen in ons dagelijks leven het vertrekpunt. Die vormen immers een belangrijk punt van herkenning tussen mensen, ook tussen mensen met verschillende achtergronden.

Inhoud van deze lesbrief

Geweld is een realiteit in het menselijk bestaan. Het doet zich voor tussen individuen en groepen. Geweld kan allerlei oorzaken en achtergronden hebben, ook religieuze. De Tenach en christelijke Bijbel (dus ook het Nieuwe Testament!) kennen nogal wat gewelddadige teksten. Aan de andere kant vinden we juist veel teksten over het indammen van geweld en over vreedzaam samenleven.

In deze lesbrief komt de vraag aan de orde hoe wij als gelovigen, geïnspireerd door onze religieuze tradities, een tegenwicht kunnen bieden aan het geweld in onze wereld. Hoe gaan wij om met conflicten? Hoe denken we over straf en vergelding? Wat betekent 'oog om oog, tand om tand' eigenlijk? Wat houdt het in, de ander je linkerwang toe te keren? Houdt geweld op waar liefde begint? Hoe vind je als religieuze mens inspiratie om een bijdrage te leveren aan vreedzaam samenleven van mensen?

Opzet en doelgroep

De thema's die hierboven beschreven zijn worden in deze lesbrief stap voor stap verkend.

Het materiaal voor elke stap is als volgt opgebouwd:

- Korte introductie van het thema
- Teksten en vragen
- Voor de begeleider: toelichting, suggesties voor antwoorden.

De lesbrief is opgebouwd van gemakkelijk naar moeilijk, van nauw aansluitend bij de ervaringen in het dagelijks leven tot meer theoretisch.

De lesbrief is flexibel van opzet: niet alle stappen hoeven uitgewerkt te worden. De begeleider kan met het oog op zijn/haar doelgroep een selectie maken en het geboden materiaal zelf aanvullen. Men kan op grond van een selectie een eenmalig gesprek organiseren of juist in een programma van drie of vier bijeenkomsten alle stappen aan de orde laten komen.

Grenzen aan geweld

De mens is een sociaal wezen, gericht op andere mensen. We kunnen slechts bestaan door samenwerking en medemenselijkheid. Tegelijk zijn mensen in staat tot het plegen van geweld, vooral in situaties waarin hun veiligheid en belangen in het geding zijn. In de Joodse traditie verklaart men deze twee kanten van de mens uit het feit dat de mens geboren is met twee neigingen: de neiging tot het goede en de neiging tot het kwade. De Tora helpt de mens te kiezen voor het goede, tegen geweld en onrecht.

Volgens het christendom is door de zondeval (Genesis 3) de relatie tussen God en mens en intermenselijke relaties verstoord geraakt. Die verstoorde relatie uit zich in het kwade menselijk handelen: de zonde. Maar het feit dat mensen deel uitmaken van een wereld waarin kwaad en onrecht heerst en daar zelf aan bijdragen, betekent niet dat ze niet in staat zijn tot het goede. De mens heeft de opdracht te streven naar het goede en kwaad en om lijden zoveel mogelijk te voorkomen en te bestrijden. Daarbij vormt de Bijbel een belangrijke richtsnoer.

Stap 1: Confrontatie

In ons leven hebben we allemaal de kans met geweld geconfronteerd te worden. Hieronder vindt u twee voorbeelden van dagelijks geweld.

Overval

Vrouw (75) gewond na straatroof in Wormer

14 september 2015 - WORMER - Een 17-jarige jongen uit Wormer is zondagmiddag aangehouden, omdat hij verdacht wordt van een straatroof. Het 75-jarige slachtoffer raakte daarbij gewond.

De vrouw reed op haar fiets toen een onbekende jongen aan haar tas begon te trekken. Door de kracht die hij gebruikte, kwam de vrouw op de grond terecht. De verdachte ging er vandoor met de tas.

Een getuige rende achter de dief aan en kon hem overmeesteren op de Rigastraat. De vrouw is met verwondingen opgenomen in het ziekenhuis. De verdachte is na verhoor in verzekering gesteld.

Bron: <http://www.dichtbij.nl/zaanstreek/112/artikel/4132709/vrouw-75-gewond-na-straatroof-in-wormer.aspx>

Dreigementen

'Op een gesloten afdeling van een psychiatrisch ziekenhuis waar ik werkte, kwam eens een Turkse Nederlander op me af, zwaaiend met een tafelpoot. Ik liep naar hem toe en vroeg hem directief wat er aan de hand was. De man dreigde dat zijn broer mij zou vermoorden als ik hem niet onmiddellijk vrijliet.

„En dan?“, antwoordde ik. „Dan komt mijn broer om jou te vermoorden.“ Door dit antwoord zag de man hoe absurd die situatie zou zijn, en hij ontdooide.'

Uit een interview met sociotherapeut Paul Delfgaauw

Bron: Trouw, 2 maart 2009

<http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/article/detail/1126585/2009/03/02/Geweld-eindigt-waar-liefde-begint.dhtml>

Vragen:

- Welk van deze twee situaties vindt u zelf het meest bedreigend? Waar zit hem dat in?
- In beide situaties wordt tegen de geweldpleger ingegrepen. Hoe gebeurt dat? Wat is het effect?
- Had volgens u ook anders ingegrepen kunnen worden? Wat zou het effect zijn geweest?

Stap 2: Oog om oog, tand om tand?

In de Bijbel vinden we een aantal wetsteksten, waarin het gaat om de compensatie van aangedaan onrecht. Net zoals in ons hedendaagse recht, wordt daarbij gekeken naar de ernst van de overtreding. Hieronder vindt u een voorbeeld.

Lev. 24:17-19

17] Ieder die een mens doodslaat, moet ter dood gebracht worden, en wie een dier doodslaat, moet het vergoeden: [18] een leven voor een leven. [19] Wie een volksgenoot letsel toebrengt, moet zelf ondergaan wat hij de ander aandeed: [20] een wond voor een wond, een oog voor een oog, een tand voor een tand. Het letsel dat hij de ander toebracht, moet hij zelf ondergaan. [21] Wie een dier doodslaat, moet het vergoeden, maar wie een mens doodslaat, moet ter dood gebracht worden. [22] Hetzelfde recht geldt voor de vreemdeling en voor de geboren Israëliet. Ik ben de Heer uw God.'

Vragen:

- Als u deze teksten leest, is er dan volgens u sprake van disproportioneel geweld?
- Wat zou de onderliggende reden kunnen zijn voor het gelijkstellen van toegebracht letsel en vergelding?
- Wat zou het principe 'oog om oog, tand om tand' betekenen voor de overvaller in tekst 1?
- Hoe gebruikt de therapeut uit tekst 2 dit principe?

Voor de begeleider

Het principe 'oog om oog, tand om tand' wordt nogal eens gezien als een voorbeeld van een barbaarse rechtspraktijk. Maar klopt deze veronderstelling wel?

In Lev. 24:17-19 gaat het om vergelding van aangedaan leed, vanuit het principe dat de aangedane schade en het aangedane leed serieus genomen moeten worden. Het nemen van een mensenleven is een onomkeerbare daad van geweld, het schenden van de mens als beeld van God. Tegelijkertijd zijn er grenzen aan vergelding, er mag niet meer genomen dan de schade die aangericht is. Deze regels zijn bovendien van toepassing voor iedereen, Israëliet en vreemdeling die in het land verkeert – net zoals ieder die in Nederland verblijft gehouden is aan de Nederlandse wet en door die wet gelijk beoordeeld wordt.

Lev. 24:17-19 is een wetstekst. Maar wat daar zwart op wit staat, moet dat ook zo uitgevoerd worden? Wat betekent het precies: een oog voor een oog? Als iemand door jouw

toedoen blind wordt, betekent het dat ook jij blind gemaakt moet worden? En als het nu een ongeluk was? Deze vragen zijn niet nieuw. Al tweeduizend jaar geleden werd daarover in het Jodendom gediscussieerd. In de Talmoed (Baba Kamma 84a-85a) vinden we een weerslag van die discussies. Volgens de rabbijnen gaat het bij het principe 'oog om oog, tand om tand' niet om letterlijke, lijfelijke vergelding, maar om financiële compensatie. Verliest iemand een oog door toedoen van een ander, dan moet de dader zorgen voor een vergoeding. Immers, het slachtoffer heeft schade geleden, maar moet wel in zijn levensonderhoud kunnen voorzien. Maar dat geldt ook voor de dader. Hij is verantwoordelijk voor het leed en moet deze verantwoordelijkheid ook dragen, maar heeft tegelijk recht op een eigen leven. Overigens: er zijn geen aanwijzingen voor dat de regels van Lev. 24:17-19 letterlijk in de praktijk gebracht werden.

Het voorbeeld van de therapeut op blz. 5 laat zien dat het 'oog om oog' eerder een spiegel is. In dit geval gebruikt hij het principe van vergelding als spiegel om de agressieve patiënt te laten inzien dat zijn gedrag disproportioneel is.

Stap 3: Vergelding – hoe ga je ermee om?

In de volgende tekst uit de Bergrede becommentarieerd Jezus verschillende teksten uit de Tenach, o.a. de tekst uit Lev. 24:17-19.

Matteüs 5:38-42:

[38] Jullie hebben gehoord dat er gezegd is: Oog om oog en tand om tand. [39] Maar Ik zeg jullie een zaak niet uit te vechten met iemand die je kwaad heeft gedaan. Maar als iemand jou een klap op je rechterwang geeft, houd hem dan ook de andere voor. [40] Als iemand een geding tegen je aanspant om je hemd te krijgen, geef hem dan ook je jas. [41] Als iemand je dwingt hem een mijl te begeleiden, ga er dan twee met hem mee. [42] Geef aan wie jou iets vraagt, en wend je niet af als iemand van je wil lenen.

Vragen:

- Stelt u zich voor dat in een gevecht een van de partijen de ander zijn wang zou toekeren. Wat zou daarvan het effect kunnen zijn? Hoe zou de tegenstander kunnen reageren?
- Bedenk argumenten pro en contra tegen de stelling: In deze teksten gaat het over kracht, niet over zwakte.

Voor de begeleider

Zoals eerder al gezegd, zijn er geen aanwijzingen dat de rechtsregels uit Leviticus 24 ook zo letterlijk in de praktijk gebracht zijn. In het Jodendom werden en worden deze voorschriften bediscussieerd en telkens opnieuw geïnterpreteerd. Dit plaatst ook de bekende tekst over het toekeren van de linkerwang uit het Matteüsevangelie in een ander daglicht. Dit fragment uit de Bergrede is lang beschouwd als het bewijs van de vredelievendheid van Jezus tegenover de 'wreedheid' van het zogeheten Oude Testament, en/of als een correctie of zelfs afschaffing van oudtestamentische teksten.

In Mat. 5:38-42 gaat het om de vraag van evenredig handelen. Wat moet je doen als je geslagen wordt, als iemand een kledingstuk van je afneemt, iemand je vraagt met hem mee te lopen? Beantwoord je je de vraag/het gebaar in gelijke mate, of ga je een stap verder? Op het eerste gezicht lijken deze teksten te gaan over geweldloosheid en opofferingsgezindheid. 'Keer ook je linkerwang toe' wordt wel gezien oproep tot pacifisme of vergiffenis. Maar nadere bestudering van de achtergrond van de tekst levert andere mogelijkheden op.

In een column in dagblad Trouw wijst Rik Torfs, hoogleraar kerkelijk recht aan de Katholieke Universiteit Leuven en senator voor de Vlaamse CD&V, op een ander effect van het aanbieden van de linkerwang: 'Maar soms is de andere wang aanbieden een daad van verzet. Dan vraagt wie het doet niet om een tweede klap. Integendeel. Hij laat de aanvaller

zien dat de eerste heel erg fout was. Slaat hij nog een keer, dan is hij pas echt een idioot. Kortom, in plaats van een uitnodiging tot geweld, houdt de toegekeerde wang een veroordeling in. De fout wordt blootgelegd in de ironische suggestie haar te herhalen.² Veroordeling dus in plaats van onderwerping.

Volgens de Amerikaanse theoloog Walter Wink is het toekeren van de linkerwang een daad van verzet. Door de linkerwang toe te keren, was de aanvaller gedwongen te slaan met de onreine linkerhand of met de open rechterhand. Die open rechterhand was een teken van gelijkheid.³ Met andere woorden: het toekeren van de linkerhand dwingt vernedering of gelijkheid af. Iets dergelijks is het geval in het voorbeeld van de schuldeiser, die van iemand de tuniek opeist. Jezus roept op dan ook het overkleed te geven: een situatie die volgens de Tora (Deut. 24:12-13) verboden is. Door tuniek en overkleed te geven staat degene die schuld heeft naakt. Naaktheid brengt echter evenzeer schande over degene die toekijkt; zie Genesis 9:20–23. In het laatste voorbeeld, het langer meelopen als waarom gevraagd wordt, ziet Wink een verwijzing naar de praktijk van Angaria. Met deze wet kon een Romein iemand uit een bezet gebied dwingen tot diensten als het vervoeren van berichten en materiaal over een afstand van een mijl. Werd die mijl overschreden, dan volgden echter disciplinaire maatregelen. De bereidheid om een mijl extra te lopen voor de bezetter is dus in feite een teken van protest.

Tip: Bekijk de film 'Les hommes et des dieux'

Voor vragen bij deze film zie <http://www.kuleuven.be/thomas/page/des-hommes-et-des-dieux/>

---

² Bron: Trouw 15/09/12,

<http://www.trouw.nl/tr/nl/5009/Archief/article/detail/3316913/2012/09/15/Wraak-is-niet-alleen-slecht-ze-is-ook-dom.dhtml>

³ Wink, Walter (1992) *Engaging the Powers: Discernment and Resistance in a World of Domination*. Fortress Press, pp. 175-182.

Stap 4: 'Geweld eindigt waar liefde begint'?

In 1971 voerde vredesbeweging Pax Christi een grote vredescampagne. Het was de tijd van grote maatschappelijke veranderingen, van protesten tegen de oorlog in Vietnam.

Van die Pax Christi-campagne zijn twee dingen blijven hangen in het collectieve geheugen: het beeld van de roos dat overal op posters en buttons te zien was, en het motto: 'Geweld eindigt waar liefde begint'. Wat Pax Christi eigenlijk met dit motto bedoelde is wat minder goed behouden gebleven. Misschien was het motto geïnspireerd door een uitspraak van dominee Martin Luther King jr., de grote Amerikaanse voorvechter van gelijke burgerrechten: 'At the center of non-violence stands the principle of love.'

'Geweld eindigt waar liefde begint': de sociotherapeut Paul Delfgaauw geeft hier de volgende interpretatie van.

'Soms moet je confronteren, dat heb ik geleerd in mijn werk als sociotherapeut. Liefde is niet alleen aaien. Het is ook onvoorwaardelijk respect tonen, en open luisteren. Als ik agressieve mensen zo benader, barsten ze soms in huilen uit. Ik werk in een instituut voor slachtoffers van oorlog en geweld. Jonge veteranen van onze vredesmissies hebben kogels om hen heen zien neerslaan, en ze mochten die niet beantwoorden: het enige dat ze konden was angstig zijn. Zij willen niet agressief zijn, maar hun ziel is verwond. Door onvoorwaardelijke liefde te geven, probeer ik het geweld in hen te beëindigen.'

Uit een interview met sociotherapeut Paul Delfgaauw

Bron: Trouw, 2 maart 2009

<http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/article/detail/1126585/2009/03/02/Geweld-eindigt-waar-liefde-begint.dhtml>

Vragen:

- Met welke andere woorden zou u wat Delfgaauw 'onvoorwaardelijke liefde' noemt willen omschrijven?
- Welke situaties hebt u zelf meegemaakt waarbij liefde hielp om moeilijke situaties (conflicten, bedreiging, onrust) te doorbreken? Kunt u ook voorbeelden uit de geschiedenis noemen?
- Wanneer is volgens u liefde een positieve kracht? In welke situaties kan liefde een negatieve kracht zijn?

Voor de begeleider

Het voorbeeld van therapeut Paul Delfgaauw maakt duidelijk dat liefde een kracht is, geen romantisch gevoel, onschuldig aaien of zweverige gelukzaligheid. Liefde betekent openheid, kracht, respect, de ander kunnen zien als mens, gelijkheid en gelijkwaardigheid. Liefde betekent actief mededogen, overgave, betrokkenheid, dienstbaarheid, maar ook verzet. Bekende voorbeelden uit de geschiedenis zijn de acties van Mahatma Gandhi, de beweging voor gelijke burgerrechten in de VS in de jaren 1960 en de protesten in de DDR tegen het communistische bewind in de jaren 1980.

Liefde zonder gelijkwaardigheid kan ontaarden in verslaving, slaaf-zijn, verlies van eigenwaarde of juist in bezitsdrang en overheersing. In situaties van huiselijk geweld is liefde verworden tot een instrument om de ander te beheersen en te manipuleren, geestelijk of lichamelijk.

Stap 5: Verwondering tegen geweld

In november 1971 werd rabbijn Abraham Joshua Heschel geïnterviewd door ABC-anchorman Frank Reynolds.⁴ Heschel, afkomstig uit Polen, was een bekende Joodse theoloog en filosoof, hoogleraar en voorvechter van gelijke burgerrechten.

Geïnspireerd door de profeten uit de Tenach liep Heschel (op de foto tweede van rechts vooraan) op 21 april 1965 met Martin Luther King in de mars van Selma naar Montgomery. Later zou hij zeggen het gevoel te hebben dat zijn benen aan het bidden waren.

In het interview met Reynolds spreekt Heschel o.a. over het belang van 'surprise': verbazing en verwondering.

⁴ Bron: <http://www.onbeing.org/program/spiritual-audacity-abraham-joshua-heschel/particulars/2267>

Abraham Joshua Heschel: 'Wat betreft individuele mensen zou ik zeggen dat een individu sterft wanneer hij ophoudt zich te verbazen. Wat mij levend houdt – spiritueel, emotioneel, intellectueel – is mijn vermogen me te verbazen. Ik bedoel: ik neem niets voor vanzelfsprekend aan. Elke morgen ben ik verbaasd dat ik de zon weer zie schijnen. Als ik iets van kwaad zie, dan went dat niet – ik pas me niet aan aan het geweld dat overal gebeurt. Ik blijf verbaasd. Daarom ben ik ertegen, daarom kan ik ertegen strijden. We moeten leren ons te laten verbazen, ons niet aan te passen. Ik ben de meest onaangepaste persoon in de samenleving.'

Vragen:

- Bent u het eens met Heschels opvattingen over het belang van verbazing?
- In welke situaties (persoonlijk, maatschappelijk) zou verbazing/verwondering kunnen helpen moeilijke situaties te doorbreken?
- In hoeverre speelt het geloof een rol in het leren van verbazing?

Voor de begeleider

Heschels pleidooi voor 'surprise' heeft een ethische dimensie. Door verbazing leren we het kwade te zien en ertegen te strijden. Verbazing verhindert ons onverschillig te worden voor wat er om ons heen en in de wereld gebeurt. Zo kan verbazing ons ook helpen om het bijzondere, unieke van elke mens te zien.